

Una introducció al model productiu

Ramon Ribera Fumaz

PID_00204789

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada (BY-NC-ND) v.3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font (FUOC. Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya), no en feu un ús comercial i no en feu obra derivada. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/legalcode.ca>

Índex

Introducció.....	5
Objectius.....	7
1. La transformació del capitalisme.....	9
2. Claus per a entendre la transformació del model productiu i les polítiques econòmiques.....	13
Bibliografia.....	17

Introducció

“La millor manera de tenir una idea de com pot ser el futur verd és visitar Silicon Valley. És impossible expressar com la mística del lloc se sentia aquesta primavera. Mentre la resta del país patia sota els núvols de la recessió, Silicon Valley s’ha agitat amb atabalada anticipació davant el fet que la ‘*cleantech*’, en argot local, representa el nou gran esclat econòmic. En un lloc que venera els ídols de la mateixa manera que l’antiga Roma feia, cap d’altre com el famós gurú del capital risc John Doerr per a proclamar la *cleantech* com l’oportunitat econòmica més gran del segle XXI’. Avui, Silicon Valley és l’anti-Detroit.”

J. Green (2009)

“Però Detroit té una altra història que lluita per cridar l’atenció en contra de la percepció generalitzada de decadència i recessió. És una narrativa sobre la meca dels horts urbans i un referent cultural, una ciutat en què les classes d’instal·lació de panells solars també ensenyen economia keynesiana (*demand side economics*) i tècniques de relaxació. Fixa’t en Detroit i aprendràs lliçons amb implicacions que van molt més enllà de les artèries d’asfalt de la Ciutat del Motor.”

C. Hill (2011)

Si hi ha dos llocs que simbolitzen el passat i el futur del model productiu són Detroit i Silicon Valley. Detroit, coneguda com la Motor City, va créixer a partir de l’expansió de la indústria de l’automòbil des de principis del segle XX amb l’ajut de Henri Ford i la seva revolucionària adaptació del taylorisme a la producció de cotxes, que va donar pas a tota una època, el fordisme. Seu dels *big three* (Ford, General Motors i Chrysler), Detroit sintetitzava el progrés econòmic a la primera meitat del segle XX. Un progrés basat en l’expansió de la producció en massa de mercaderies a partir d’una divisió del treball en cadena de muntatge a la factoria, que va donar lloc al consum en massa. Donant suport a aquesta organització econòmica, el fordisme –almenys en el nord global– va estar acompanyat d’un model social basat en el pacte entre classes que es va traduir en l’estat del benestar i una millora substancial de les condicions de vida de la classe treballadora. L’accés al cotxe per a la gran majoria de la població com a bé de consum estandarditzat (del Ford T al 600, per exemple) es converteix en el símbol d’aquest model. Detroit, com a capital de l’automòbil, era el reflex més viu d’aquesta societat.

Un model d’organitzar la producció, l’economia i la societat que es va començar a esgotar cap a finals dels anys seixanta i que els processos de crisi econòmica, globalització i reestructuració que van començar als anys setanta del segle passat van convertir en obsolets. Tan obsolets com ha quedat la ciutat en els darrers vint anys. Una ciutat que, si bé va passar de tenir uns 250.000 habitants el 1900 a tenir-ne més d’1.800.000 el 1950, l’any 2000 en tenia poc més de 950.000 (el 2012 havia baixat al voltant dels 710.000). Una ciutat en què la indústria de l’automòbil ha anat disminuint cada cop més, amb carrers sencers plens de cases abandonades i en què el seu ajuntament s’ha declarat en

fallida financera i ha deixat diversos districtes de la ciutat sense serveis públics bàsics per manca de diners. Detroit està plena de cases abandonades. Gens estrany, atesa la pèrdua de llocs de treball i de població.

Per contra, Silicon Valley és el símbol d'una altra era, d'un altre paradigma, el de la (a hores d'ara no tan) "nova" economia, o economia del coneixement. Una economia basada en la cultura de l'emprenedor tecnològic sorgit al garatge –com els fundadors de Hewlett Packard–, la producció flexible i la innovació constant. La capital de l'economia del coneixement. Seu dels grans gegants de les tecnologies de la informació i el coneixement. San Francisco i Silicon Valley és una regió en expansió que augmenta la seva població, la seva riquesa i la seva capacitat productiva d'alt valor afegit.

Com vasos comunicants, la decadència de Detroit ha anat augmentant a mesura que Silicon Valley pujava. Detroit pot ser la cara fosca dels processos de transformació productiva, i Silicon Valley la cara clara. Però Detroit també té un punt d'optimisme, de noves maneres d'organitzar l'economia i la societat, encara que sigui a una escala molt petita. Això no vol dir que la situació a Detroit no sigui dramàtica per a una gran majoria, simplement que des de llocs com aquesta ciutat també s'estan experimentant noves formes de producció i organització social que cal tenir en compte. Per contra, Silicon Valley també té una cara fosca, una de les proporcions més altes de gent sense sostre dels Estats Units, una expulsió del mercat de l'habitatge dels treballadors no qualificats o semiqualficats que no poden pagar el creixement exponencial dels lloguers propiciat per l'augment de sous i personal altament qualificat treballant en el sector tecnològic.

Però, deixant de banda les contradiccions dels dos models, en l'imaginari col·lectiu de l'economia del coneixement, Detroit i Silicon Valley han vingut a determinar, moltes vegades de manera simplista, el que és el passat (dolent) i el que és el futur (bo) dels models productius i el seu encaix en la societat. En aquesta assignatura no ens volem quedar amb aquesta idea simplista del món. El que volem és entendre els matisos, els potencials i les contradiccions que han sorgit amb la transformació del model productiu en el darrer mig segle i quin ha estat el paper de les polítiques econòmiques per a afavorir o desafavorir unes alternatives sobre unes altres.

En fer-ho, ens volem centrar en gran part en un tipus de transformació i una preocupació creixent: el medi ambient. Tornant a la cita del principi, hem vist que tant a Silicon Valley pensen en la propera revolució com a Detroit pensen en una sortida: l'economia verda. Avui en dia no és possible pensar en models productius sense pensar en el seu impacte sobre l'entorn natural, i en especial, el canvi climàtic. Però primer, en aquest mòdul repassarem alguns conceptes i processos de manera general, per a donar el context als temes que tractarem en els mòduls següents.

Vegeu també

Vegeu els mòduls "L'economia verda" a "Repensant el model productiu" d'aquesta assignatura.

Objectius

Amb l'estudi d'aquest mòdul assolireu els objectius següents:

- 1.** Introduir-se en el context del canvi de model productiu i les polítiques econòmiques dins de l'economia del coneixement.

1. La transformació del capitalisme

Postfordisme, neofordisme, postindustrialització, societat en xarxa, societat postmoderna, modernitat líquida, economia del coneixement, economia basada en el coneixement, societat de la informació, nova economia, societat risc, capitalisme tardà, capitalisme cognitiu, economia creativa... i podríem seguir. Els canvis que el capitalisme ha experimentat des de finals dels anys seixanta del segle passat fins els nostres dies han estat descrits i analitzats de moltes maneres. En part, això és un reflex de la complexitat dels processos que es comencen a desenvolupar amb la crisi econòmica de principis dels anys setanta i les seves respostes, tant econòmiques com socials, polítiques o culturals.

Però en les darreres dècades ha sorgit un discurs que, amb matisos i variacions, se centra en el fet que l'economia en el moment actual gira al voltant del coneixement. A la base d'aquesta nova economia hi ha la revolució de la tecnologia de la informació, la qual ha transformat radicalment la manera com la societat interactua. Aquestes narratives es basen en la capacitat d'aquestes tecnologies de la informació de "separar el procés de producció en diferents localitzacions mentre reintegren la seva unitat mitjançant vincles de telecomunicació i precisió basats en la microelectrònica i la flexibilització de la fabricació de components", que permet la desintegració (espacial) i la integració (del control i la propietat) del sistema productiu a nivell planetari (Castells, 1996, pàg. 386). En aquest context, el llocs d'èxit són aquells que poden mantenir i atraure les activitats d'alt valor afegit dins la cadena de valor global o donar suport a una indústria local que estigui composta d'empreses flexibles i innovadores en un entorn global inestable i ple d'incertesa.

Però, si la innovació és un element crític per a sortir-se'n en el món d'avui, com es pot donar suport a les trajectòries innovadores? La resposta segueix l'axioma de Polanyi: "l'economia és un procés instituit", i per això cal comprendre de manera evolucionària el capitalisme, i el fet que aquest evoluciona segons trajectòries que depenen de canvis tècnics i d'innovacions organitzatives. D'aquesta manera, les empreses poden evitar la incertesa i inestabilitat que comporten els processos globals si confien en institucions socials locals –o en depenen–, les quals juguen un paper important a l'hora de donar un entorn de confiança i certesa informativa i permetre una trajectòria de creixement. En bona mesura, aquestes pràctiques no poden ser descodificades (per exemple, amb enginyeria inversa), i per tant, copiades (Storper, 1997).

Però la cultura o l'intangible no és tan sols un nou factor de producció. És una mercaderia en ella mateixa. En l'economia del coneixement, la producció de continguts intangibles (informació, cultura, etc.) és cada cop més important, i es produeixen cada cop més "signes" o "experiències" en lloc de continguts

materials. En resum, la cultura, entesa de forma extensa, és vista com una de les últimes fronteres de l'expansió capitalista (Lash i Urry, 1994; Scott, 2001). Les indústries de contingut intangible (el programari, l'audiovisual, les arts, la informació, etc), moltes vegades anomenades *creatives*, es converteixen en el sector desitjable per a qualsevol territori enfront dels processos de desindustrialització. I aquestes indústries creatives se situen normalment en grans regions metropolitanes (Florida, 2002).

I per això es diu que el desenvolupament econòmic actual ja no passa per les nacions, sinó per les ciutats-regió, o regions metropolitanes. És a dir que el creixement es concentra en “muntanyes” de creixement en les grans ciutats, mentre que gran part dels territoris nacionals queden amb creixement pla, com valls, si ho representéssim en un mapa.

Així, a la base de les explicacions de l'economia del coneixement, l'acumulació de capital està dominada per la revolució de les tecnologies de la informació i el coneixement (TIC¹). Els processos culturals, i en particular, el coneixement i la informació, així com les tecnologies, són els nous factors de producció clau en lloc del treball (físic), la terra o el capital.

⁽¹⁾TIC és la sigla de *tecnologies de la informació i el coneixement*.

Aquesta argumentació, que es consolida en els anys noranta del segle passat, continua vigent avui dia. Això sí, s'ha sofisticat una mica més al voltant de l'evolució de la tecnologia i la transformació del model productiu global en un sistema més integrat fins a arribar a les actuals estratègies en voga, com ara Europa 2020: convertir l'economia de la Unió Europea en intel·ligent, ambientalment sostenible i socialment inclusiva per tal de crear molts llocs de treball, productivitat i cohesió social.

En aquests discursos podem trobar un seguit d'axiomes que es donen per descomptat, o en altres paraules, hi ha un consens generalitzat sobre aquests processos:

- En primer lloc s'assumeix de manera generalitzada que els models productius han evolucionat des de produir béns materials cap a produir béns i serveis immaterials o virtuals. L'empresa d'èxit en l'economia del coneixement és aquella que produeix contingut (programari, per exemple) o experiències (per exemple, anar a comprar un producte es converteix en una *shopping experience*). Això ha fet que, ja des de ben aviat, alguns autors hagin argumentat que l'economia productiva, entesa en els termes de producció i consum fordista, passi a ser una economia cultural en què els trets culturals, i no els econòmics, en marquen el desenvolupament (Lash i Urry, 1994; Coe i altres, 2008).
- En ser una economia cultural, immaterial o d'experiència, aquesta economia és molt més sostenible perquè no implica la producció de béns materials amb l'ús de recursos no renovables.

- En tercer lloc, quasi totes les explicacions de l'economia del coneixement, des de les teories neoclàssiques (Vilaseca i Torrent, 2008; Florida, 2002) fins a les postmodernes (Amin i Thrift, 2004) o postmarxistes (Fumagalli, 2010) consideren que el treball, la seva productivitat i la força de treball, deixen de ser el factor clau de producció. En el seu lloc, el coneixement és la nova centralitat en els processos productius. Aquest canvi té moltes implicacions tant en l'àmbit del disseny del model productiu i les polítiques econòmiques com en l'organització del treball i les lluites per les condicions de treball i en la distribució de les mercaderies.
- Finalment, totes tenen en compte la centralitat d'Internet i les tecnologies de la comunicació i la informació com a tecnologies horitzontals o distribuïdes. És a dir, que la tecnologia no és necessàriament de propietat ni està controlada jeràrquicament. D'aquesta manera, poden sortir noves formes de producció més democràtiques.

Però, l'economia del coneixement és realment així? No es pot negar que hi ha una tendència cap a la consolidació d'aquests processos; però la realitat és molt més complexa.

Per a entendre aquesta complexitat, cal comprendre l'acció econòmica com un procés situat en estructures de relacions socials més àmplies que les purament econòmiques, com per exemple tenint en compte aspectes culturals, polítics o socioambientals (Batheilt i Glücker, 2003; Dicken i Malmberg, 2001). En aquest sentit, atès que els processos econòmics es desenvolupen i s'articulen conjuntament amb els processos socials i les relacions dinàmiques de poder, és impossible aplicar lleis generals de validesa universal o de blanc i negre (Sayer, 2000). Des d'aquesta perspectiva, com apunten Batheilt i Glücker (2003, pàg. 128-129), cal tenir en compte els aspectes següents:

- **Contextualització:** els agents econòmics estan situats en contextos de relacions socials i institucionals particulars.
- **Trajectòria dependent:** donada la contextualització, les decisions, accions i interaccions preses permeten i restringeixen el context per a les accions futures.
- **Contingència:** l'acció econòmica és un sistema obert incompletament determinat i no pot ser previst per lleis universals, sinó contingents amb les decisions i accions dels agents econòmics, que poden desviar-se de comportaments anteriors (encara que constrets dins de trajectòries històriques).

En altres paraules, l'economia és processal, un procés obert que va evolucionant amb bases històriques però no necessàriament cap a una sola direcció. Innovacions, lluites i conflictes ens poden portar a resultats diferents. Aquests processos no són necessàriament ràpids, normalment passen en un període

Vegeu també

Descobrirem algunes d'aquestes característiques en els materials complementaris associats a aquesta assignatura.

de temps relativament llarg. I en fer-ho, cal tenir en compte no tan sols les dinàmiques de canvi, sinó també les relacions de poder, els contraprocessos, que van en direccions contràries, i especialment el fet que el món, en termes econòmics i socials, és desigual. Prenent aquesta perspectiva, podem observar que:

- La producció material continua sent molt important. En termes globals, la producció de béns materials és més alta que mai, incloent-hi productes materials de l'economia del coneixement (per exemple, telèfons intel·ligents²). Una altra cosa és que mentre els països del nord global, i en especial Amèrica del Nord i Europa, s'estan desindustrialitzant i centrant en productes cada cop més immaterials, la producció dels béns materials s'està concentrant al sud del globus, en particular a l'Àsia. Hi continua havent sistemes productius de producció de mercaderies. Internet i les TIC requereixen, a més a més, una infraestructura física important per a funcionar. I en aquest sentit, l'economia del coneixement també necessita l'ús d'energia (per exemple, electricitat o sistemes de refrigeració de servidors d'Internet i bases de dades) i de recursos naturals no renovables (com ara minerals per a la producció de xips) i genera una gran quantitat de deixalla electrònica (per exemple, per la reducció del cicle de vida dels aparells electrònics).
- En segon lloc, el treball continua sent clau. D'una banda, ja hem dit que hi ha una gran base productiva de mercaderies materials que s'organitzen al voltant de l'explotació del treball físic. A més a més, tot i que en molts sectors el coneixement és ara el factor clau, aquest continua sent produït no tan sols a partir de la tecnologia sinó necessàriament amb intervenció humana. El coneixement està, possiblement, situat encara parcialment dins de cossos humans. És per això que les grans empreses innovadores necessiten personal qualificat.
- Finalment, tot i les potencialitats d'Internet i les TIC, cal tenir en compte que –com qualsevol tecnologia– aquestes no són ni bones ni dolentes de per si, sinó que l'ús que se'n deriva depèn de les relacions socials en què es fan servir. D'aquesta manera podem entendre com Internet pot ser un instrument important en les revoltes àrabs o el 15M, però al mateix temps ser usat com a eina de control, com ha demostrat l'escàndol Snowden. És més, pel fet d'estar la tecnologia inserida dins de relacions socials i de poder, hem d'estar a l'aguait del que Evgeny Mozorov (2013) considera el solucionisme tecnològic: la creença que perquè es disposa de la tecnologia per a fer una cosa, això vol dir que es pot solucionar. Per exemple, és cert que l'entorn web pot ser una eina útil per a formes més democràtiques de governança. Però, és en el fons un problema tecnològic? Ja hi ha formes no digitals de fer política, com el cas dels processos de democràcia participativa a Porto Alegre. Però la seva implementació no és una qüestió tecnològica, sinó política.

⁽²⁾En anglès, *smartphones*.

2. Claus per a entendre la transformació del model productiu i les polítiques econòmiques

En aquest context de canvi i continuïtats presentat en l'apartat anterior, ens queda per analitzar els processos de canvi en les polítiques econòmiques. Veurem aquests processos en un altre mòdul, però aquí els posarem en el context de les noves geografies d'estat.

En les darreres dècades s'ha parlat molt de la desaparició de l'estat-nació tal com estava organitzat en el segle XX. Hi ha una literatura extensa que afirma que l'estat-nació ha estat superat tant per l'aparició d'entitats supranacionals com la Unió Europea com per l'aparició, per sota, de nous actors com els governs regionals. Si durant el període de postguerra els estats-nació eren entitats molt centralitzades, ja des dels anys vuitanta a tot Europa comencen processos de descentralització que afecten fins i tot països de tradició centralista com són França, Holanda, Espanya i el Regne Unit. En aquest sentit, s'apunta cap al fet que la globalització implica una desterritorialització de l'estat; el món ara és pla.

Però, com podem entendre aquesta nova configuració? Per què governs supranacionals i subnacionals esdevenen les escales en què s'organitza la regulació de l'economia i l'acció de govern?

En trobem la raó principal en la dinàmica global del capitalisme. El que la globalització ha demostrat després de la crisi dels anys setanta del segle XX és la necessitat del capital d'expandir-se espacialment per tal de mantenir els processos de creixement de l'acumulació de capital. Obrir nous mercats per tot el món, obrir mercats en aspectes o processos que no estaven del tot mercantilitzats (per exemple, la cultura), o en nous productes (per exemple, Internet). Aquesta expansió de mercats d'àmbit global es troba amb un problema: les barreres geogràfiques, que alenteixen l'expansió i generen costos que desacceleren l'acumulació (Harvey, 1999). Paradoxalment, superar aquestes barreres "només es pot aconseguir amb la creació de configuracions de l'organització territorial fixes i immòbils que permetin accelerar el moviment".

En altres paraules, per tal d'eliminar les barreres espacials (desterritorialització), el capital necessita processos de reterritorialització. Aquesta reterritorialització és la construcció d'una solució espacial³ que assegura temporalment la sostenibilitat dels processos d'acumulació (Brenner, 1998, pàg. 462). Aquesta solució espacial inclou diferents escales o nivells. Per exemple, dins de la Unió Monetària Europea, la circulació de capital, mercaderies i força de treball està garantida per una solució espacial que inclou l'escala global (per exemple, el sistema financer internacional, les regles de l'Organització Mundial

Vegeu també

Els processos de canvi en les polítiques econòmiques es veuen en el mòdul "Globalització, cadenes de valor i política econòmica" d'aquesta assignatura.

⁽³⁾En anglès, *spatial fix*.

⁽⁴⁾OMC és la sigla d'Organització Mundial del Comerç.

del Començ –OMC⁴–, etc.), l'europea (el Banc Central Europeu en la política monetària, les polítiques comunitàries de competència, regulació i transport, etc.), la nacional (per exemple, regulacions del mercat laboral, planificació d'infraestructures, etc.) i la regional/urbana (per exemple, provisió de l'estat del benestar, etc.). I en l'actual context global, les ciutats juguen un paper clau pel que fa a configurar solucions espacials.

“Les ciutats territorialitzen el capital mitjançant l'aglomeració d'infraestructures relativament fixes i immòbils, com els sistemes de transport, la provisió d'energia, les xarxes de comunicació i d'altres externalitats que històricament sustenten formes específiques de producció, intercanvi, distribució i consum.”

Brenner (1999, pàg. 433-434)

No obstant això, l'acumulació de capital no està només garantida per una configuració espacial. Bob Jessop (2000) introdueix la noció del temps en la solució espacial. L'acumulació també necessita ser articulada temporalment entre diferents horitzons de temps en diferents processos d'acumulació. Per exemple, per tal de valoritzar el capital en el curt termini en els mercats financers, es necessita una producció a llarg termini de confiança, unes habilitats i unes convencions, que no són aprovisionades o coordinades pel mercat, sinó pel govern (el sistema educatiu, les lleis financeres, etc.).

Però “els problemes del capitalisme no poden [...] ser resolts instantàniament per la màgia d'una solució espacial” (Harvey, 1999, pàg. 431). Les crisis d'acumulació arriben, i “quan el capital es reestructura en períodes de crisi econòmica sostinguda, les configuracions d'escala en les que es basen es reorganitzen en noves bastides geogràfiques per a una nova onada de creixement capitalista” (Brenner, 1999, pàg. 434). Com a resultat, les relacions entre escales, horitzons de temps, funcions i formes de la solució espacial canvien. En aquest sentit podem entendre com des del model fordista de la postguerra a la consolidació de la globalització a partir de la crisi dels anys setanta, aquesta solució espacial s'ha reconfigurat i ha permès noves onades de creixement econòmic. Si durant el fordisme l'escala bàsica va ser l'estat-nació, en l'actualitat la solució espacial és molt més complexa. Una “solució” que en aquests moments està en crisi, com demostra la incapacitat de regular i equilibrar els desequilibris de la zona euro.

En aquest sentit, l'estat (entès no tan sols com estat-nació sinó com institucions governamentals com ara la Unió Europea o els governs regionals i locals) juga un paper clau en mantenir o transformar una solució espacial. L'estat juga un paper fonamental pel que fa a assegurar les condicions per a una acumulació estable (Jessop, 2002) en garantir les condicions següents: les condicions clau per a la valorització del capital (per exemple, garantir el dret a la propietat privada); la reproducció social de la força de treball (per exemple, garantir que el capital té força de treball capaç de produir el que demana, i que hi ha una demanda per als productes d'aquest mercat); i el manteniment de la cohesió social en una composició socialment dividida de la societat. Així, hem

d'entendre les polítiques econòmiques en aquest context com instruments per a garantir la valorització del capital, principalment, però també la reproducció del sistema i el manteniment de l'ordre econòmic i social.

Fins aquí hem apuntat les idees generals. En la resta de mòduls d'aquesta assignatura, hi entrarem en profunditat.

Bibliografia

Amin, A; Thrift, N. (ed.) (2004). *The Blackwell cultural economy reader*. Oxford: Blackwell.

Bathelt, H; Glucker, J. (2003). "Towards a relational economic geography". *Journal of economic geography* (núm. 3, pàg. 117-144).

Brenner, N. (1998). "Between fixity and motion: Accumulation, territorial organisation and the historical geography of spatial scales". *Environment and planning* (núm. 16, pàg. 459-481).

Brenner, N. (1999). "Globalisation as reterritorialisation: The re-scaling of urban governance in the European Union". *Urban studies* (núm. 36, pàg. 431-452).

Castells, M (1996). "The rise of the network society". A: *The information age: Economy, society and culture* (vol. I). Oxford: Blackwell.

Coe, N; Kelly, P; Yeung H. W. C. (2008). *Economic geography: A contemporary introduction*. Oxford: Blackwell.

Dicken, P; Malmberg, A. (2001). "Firms in territories: A relational perspective". *Economic geography* (núm. 77, vol. 4, pàg. 345-363).

Florida, R. (2002). *The rise of the creative class and how it's transforming work, life, community and everyday life*. Nova York: Basic Books.

Fumagalli, A. (2010). *Bioeconomía y capitalismo cognitivo*. Madrid: Traficantes de Sueños.

Green, J. (2009). "The elusive green economy". *The Atlantic* (edició en línia). Última consulta: 30/5/2013.

Harvey, D. (1999). *The limits to capital*. Nova York: Verso.

Hill, C. (2011). "Vision: Urban gardening and green economy flourish in Detroit". *Alternet* (edició en línia). 20 de març. Última consulta: 14/6/2013.

Jessop, B. (2000). "The crisis of the national spatio-temporal fix and the tendential ecological dominance of globalizing capital". *International journal of urban and regional research* (núm. 24, pàg. 323-360).

Jessop, B. (2002). *The future of the capitalist state*. Cambridge: Polity.

Lash, S; Urry, J. (1994). *Economies of signs and spaces*. Londres: Sage.

Mozorov, E. (2013). *To save everything, click here: The folly of technological solutionism*. Filadèlfia: PublicAffairs.

Sayer, A. (2000). *Realism and social sciences*. Londres: Sage.

Scott, A. J. (2001). *The cultural economy of cities*. Londres: Sage.

Vilaseca, J; Torrent, J. (2011). *Economia del coneixement*. Barcelona: UOC.

